

Олександр Немченко

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЇ ПРОДОВОЛЬСТВОМ,
ФУРАЖЕМ ТА СПОРЯДЖЕННЯМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

DOI: 10.5281/zenodo.5804236

© О. Немченко, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – з'ясувати внесок земських установ Чернігівської губернії у справу забезпечення армії продовольством, фуражем та спорядженням у роки Першої світової війни. *Методи* дослідження дібрано відповідно до мети. У статті застосовано принципи історизму, об'єктивності та системності, використано загальнонаукові методи опису та аналізу. *Наукова новизна* полягає в тому, що запроваджена до наукового обігу інформація допомагає суттєво доповнити історію земств новими фактами, осмислити їх значення та особливості діяльності в роки Першої світової війни. *Висновки.* Земські установи Чернігівської губернії відігравали важливу роль у забезпеченні армії. Завдяки співпраці з органами державної влади та Всеросійським земським союзом земства здійснювали поставки різноманітного спорядження, продуктів харчування та кормів. Упродовж війни земці продовжували діяти в інтересах місцевого населення, послідовно виступали проти низьких закупівельних цін, реквізицій та інших державних ініціатив, які могли негативно впливати на економічне становище губернії. Водночас здійснення закупівельних операцій та подальше постачання продуктів ускладнювалося через неякісну комунікацію між органами державної влади, корупцію на залізницях, конфліктні ситуації між губернатором та земськими діячами, членами Особливих позачергових зборів. Проте, незважаючи на всю недосконалість умов діяльності, земствам вдалося стати дієвою інституцією в системі забезпечення армії, якій вдалося поєднати успішне виконання стратегічних завдань підтримки війська та збереження відносної соціальної та економічної стабільності в губернії. Подальше вивчення місцевої специфіки земських ініціатив у роки Першої світової війни сприятиме формуванню наукової картини різновекторної діяльності органів земського самоврядування та її результатів.

Ключові слова: Перша світова війна, Чернігівська губернія, земство, Всеросійський земський союз, забезпечення армії.

Перша світова війна посутньо визначила пріоритети в діяльності органів місцевого самоврядування. Одним із них став гуманітарний напрям, скерований на надання допомоги постраждалим від воєнних дій та забезпечення потреб армії. Актуальність наукової розвідки зумовлена, насамперед, необхідністю осмислення ролі земських установ у справі забезпечення армії, визначення місця земств у вертикалі державних установ та громадських організацій, які займалися вказаною проблемою.

Як засвідчує аналіз літератури, вивчення діяльності земств Чернігівської губернії в справі допомоги фронту в роки Першої світової війни перебуває в стані розробки й ще не знайшло свого повномасштабного висвітлення. Дослідники земських установ Чернігівської губернії передусім вказують на їх внесок у справу допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, що постраждало від війни¹. Стан продовольчого забезпечення населення земствами висвітлила Ю.М. Петровська². Різні аспекти життєдіяльності Чернігівської губернії в роки Першої світової війни можна простежити в публікаціях О.Б. Коваленка та О.Я. Рахна³. Загальноукраїнський вимір проблеми забезпечення армії вивчають

¹ Безугла О.О. Гуманітарна діяльність Чернігівського губерньського земства в 1914–1918 рр. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Серія: історичні науки: № 1. Чернігів, 2002. Вип. 15. С. 71–74; П' ж. Діяльність Чернігівського губерньського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918). *Історична наука: проблеми розвитку*. Матеріали конференції. Всесвітня історія. Луганськ, 2002. С. 6–10.

² Петровська Ю. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в роки Першої світової війни. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 123. С. 163–168.

³ Рахно О.Я. Чернігівське губерньське земство у 1914–1919 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Чернігів: ЧНПУ, 2011. Вип. 87. С. 251–256; Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / упоряд.: О.Б. Коваленко, О.М. Потапенко, О.Я. Рахно. Чернігів: Дес-

О.М. Донік⁴, Т.В. Коваль⁵. Окремі аспекти знайшли своє висвітлення й у зарубіжних дослідженнях⁶.

Таким чином, увага істориків до діяльності земств Чернігівської губернії в роки Першої світової війни зростає, проте висвітлення проблеми забезпечення армії все ще залишається фрагментарним і потребує подальшого дослідження. З'ясування особливостей діяльності земських установ у означений період суттєво розширить можливості якомога детальнішого дослідження земського самоврядування, його успіхів та прорахунків.

Допомогу фронту в роки Першої світової війни можна вважати органічною складовою гуманітарної діяльності земських установ. При цьому не всі види продукції, постачання яких здійснювали земства, доцільно розглядати в якості гуманітарної допомоги. Зокрема, це зброя, боєприпаси або інше обладнання та матеріали, що використовувалися для спричинення серйозних тілесних ушкоджень або спричинили смерть. Відтак, розглядаючи діяльність земств у справі постачання війська саме як гуманітарну, у статті висвітлено питання участі земських установ Чернігівської губернії в постачанні продовольства, одягу, фуражу та інших засобів, які були необхідними для підтримки життєдіяльності військових на належному рівні та не були призначеними для ведення бойових дій.

Уже 20 вересня 1914 р. Чернігівське губернське земство на нараді вирішило організувати поставки кустарями губернії взуття та кожухів для армії. Безпосереднє керівництво цією справою доручили члену управи П.І. Калиновському. Губернатор від себе відрадив неодмінного члена губернського присутствія К.В. Котляревського для допомоги⁷. У листопаді 1914 р. постачання значної партії чобіт (60000 пар) взяла на себе Остерська земська управа. Земці здійснювали організацію та нагляд за виконанням робіт на складах та в п'ятьох майстернях із виготовлення взуття. Завдяки їх плідній роботі це завдання було виконане вже станом на 1 жовтня 1915 р. (поставили 65944 пар). Причому Остерське земство звітувало про прибуток, який склав 24119 крб.⁸ Земці Остерського повіту мали намір спрямувати прибуток від постачання чобіт на надання додаткового утримання службовцям управи та медичному персоналу. На заваді такому рішенню стало губернське в земських та міських справах присутствіє, яке скасувало постанови земства.

Таке рішення присутствія потенційно могло негативно вплинути на мотивацію гласних та земських службовців у виконанні поставлених державою завдань. В умовах інфляції карбованця та загального зростання цін в імперії грошова мотивація службовців, що успішно реалізовували заготівлю необхідних для армії товарів, була б заслуженою винагородою.

На засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1915 р., що відбулося 14 липня, земці визначили структуру організації та механізм роботи земства в справі постачання армії. Було вирішено провадити таку діяльність невіддільно від Всеросійського земського союзу й просити повітові земства взяти участь у цій справі. Для безпосереднього керівництва діяльністю в сфері постачання війська у складі губернського земського комітету допомоги пораненим створили особливий відділ постачання армії. Власне сам комітет мав обрати членів відділу зі свого складу. Вказаний особливий відділ губернського комітету був уповноважений укладати угоди з особами, установами та організаціями, що займалися виготовленням предметів, необхідних для армії, а також із Військовим відомством і його установами щодо постачання предметів спорядження. Земці виступали за те, щоб заготівля відповідних предметів здійснювалася через громадські приймальні комісії, до складу яких мав входити й представник відомства, для якого були призначені ці предмети. Такий механізм також діяв для приймання заготовленого земством одягу, взуття та фуражу⁹.

на Поліграф, 2017. Кн. 1. 360 с; Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 141–157.

⁴ Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 22–37.

⁵ Коваль Т.В. Громадські організації у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни (на прикладі військово-промислових комітетів). *Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю*. Київ–Черкаси. 25–26 вересня. 2014. С. 119–121.

⁶ Валяев Я.В., Ганжов Е.А., Мошкин А.Н. Система продовольственного снабжения российской армии в годы Первой мировой войны (август 1914 г. – февраль 1917 г.). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: История. Политология. № 22 (271). С. 139–146; Головин А.Ю., Ковалев С.Н. Нормативное регулирование продовольственного обеспечения армии и населения России в годы Первой мировой войны. *Известия Тульского государственного университета*. Экономические и юридические науки. 2014. С. 17–20.

⁷ Совещание по вопросу о поставке кустарями Черниговской губернии обуви и полушубков для нужд армии. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 41. С. 4–6.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1142. Арк. 40.

⁹ Там само. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1130. Арк. 94 зв.

Особливому відділу дозволили використовувати всі верстати та інші пристосування земських ремісничих шкіл та майстерень, що були потрібні для виготовлення спорядження. Також відділ мав право користуватися кредитами з капіталів губернського земства в розмірах, що не перевищували 100000 крб., терміном не більше трьох місяців. Така можливість була передбачена на випадок потреби обігових коштів для організації справи й для виплати авансів особам та організаціям, що займалися виготовленням предметів спорядження¹⁰. Показовим було те, що губернське зібрання вирішило – до складу особливого відділу постачання армії губернського комітету Всеросійського земського союзу (ВЗС) мали входити всі голови повітових земських управ¹¹.

Вищесказане свідчить, що земські установи губернії були зацікавлені в ефективній діяльності в справі забезпечення війська всім необхідним. Для цього вони намагалися сформувати чіткий та дієвий механізм взаємодії між установами, які замовляли предмети спорядження, та їх виробниками.

Загалом у Чернігівській губернії протягом війни виготовляли різноманітне спорядження для потреб армії: тонкі сукна, чоботи, консерви, похідні кухні, вози, діжки, підкови, тесаки, ремінну амуніцію, підбойки для валянок. Крім цього, губернія в значних обсягах постачала у військо хліб, зерновий фураж та сіно¹². Вся ця робота здійснювалася за постійної нестачі кам'яного вугілля, нафти, заліза, підшвених шкір та дубильних речовин¹³.

Із листування чернігівського губернатора з головним начальником військових сполучень стає відомо про ряд проблем, що існували в справі забезпечення армії. Зокрема, у Ніжині виготовляли чоботи й обшивали валянки, а через брак шкіри та дубильних речовин справа «йшла повільно»¹⁴. У Кролевіці не вистачало мінерального палива. Воно було потрібне для земських слюсарно-ковальських майстерень, що виготовляли спорядження для армії. Доводилося використовувати деревне вугілля, що «обходилося дуже дорого»¹⁵. До того ж, кам'яне вугілля було потрібне для майстерень ВЗС, що виготовляли консерви. Також не вистачало нафти, оскільки її використовували для опалення майстерень і млинів, що працювали для потреб армії¹⁶. Таким чином, вказані проблеми з паливом свідчать про планування та здійснення значних обсягів виробництва майстерень. Зокрема, з відомості розподілених замовлень по установах станом на 1 лютого 1916 р. випливає, що Чернігівський губернський земський комітет прийняв замовлень на суму 303855 крб.¹⁷

Одним із найважливіших напрямів діяльності земського самоврядування було постачання худоби та м'яса для потреб армії. Вперше питання про постачання худоби губернським земством Київському інтендантству постало в 1915 р. Тоді навіть було укладено угоду з інтендантством, але втілювати її в життя не довелося, тому що в армію почалися масові поставки худоби, яка була реквізована в населення в місцевостях, де відбувався відступ армії. Відтак військо тимчасово виявилось забезпечене м'ясом. Навесні 1916 р. це питання знову перебувало на порядку денному діяльності земств, а його вирішення було вкрай важливим¹⁸.

Загалом неузгодженість позицій земства та інтендантства щодо твердих цін та реквізиції ускладнювала та затягувала в часі процес налагодження поставок. На нараді представників повітових земств було вирішено перебрати на себе закупівлю худоби за умови, якщо інтендантство погодиться з цінами, встановленими нарадою. Ціни, передбачені земством, були вищими за ті, що пропонувало інтенданство¹⁹. У разі відмови інтендантства земці зверталися до головного управління землеустрою й землеробства з пропозицією купити худобу. Отже, від початку налагодження поставок м'ясної продукції для харчування війська земство займало позицію захисника інтересів місцевого населення.

Як показали тривалі дискусії, для успішного забезпечення фронту всім необхідним треба було чітко окреслити обов'язки кожної організації або установи. Держава поклала завдання втілення в життя м'ясної розкладки на земства. 16 лютого 1916 р. відділ заготівлі продовольства й фуражу для армії Міністерства землеробства звернувся до губернських

¹⁰ Там само. Арк. 94–95 зв.

¹¹ Там само. Арк. 96.

¹² Там само. Ф. 145 Оп. 2. Спр. 760. Арк. 50–50 зв.

¹³ Там само. Арк. 50 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 45–45 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 39–39 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 39 зв.

¹⁷ Главный по снабжению армии комитет. Очерк деятельности. 10 июля 1915 г. – 1 февраля 1916 г. Всерос. земск. союз. Москва, 1916. С. 64. Государственная публичная историческая библиотека России. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/19816-vserossiyskiy-zemskiy-soyuz-glavnyy-po-snabzheniyu-armii-komitet-ocherk-deyatelnosti-10-iyulya-1915-g-1-fevralya-1916-g-m-1916>.

¹⁸ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1224. Арк. 13–14 зв.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1135. Арк. 35.

управ із низкою пропозицій. Особлива нарада при Міністерстві землеробства повідомляла земствам про кількість худоби або м'яса, яку розраховували отримати від губернії за розкладкою. При цьому земства мали оперативно здійснити перепис худоби в губернії, оскільки завдяки його результатам була можливість вносити правки в розкладку²⁰.

Вироблення чіткої системи й усунення довготривалих суперечностей між земством, інтендантством і Міністерством землеустрою й землеробства стало можливим завдяки співпраці з ВЗС. Вчоргове протягом війни Земський союз продемонстрував свою силу в організації та координації стратегічно важливих справ у державі. Економічні наради при головному комітеті ВЗС 28–30 квітня та 21–22 липня 1916 р. заклали основи планомірного постачання м'яса в армію.

Усі відносини з Міністерством землеробства, а також загальне керівництво справою в губернії мало здійснювати губернське земство. Воно отримувало кредити від Міністерства та розподіляло їх по повітах. Повітові земства, у свою чергу, повинні були виконувати поставки та організувати всю справу у власних територіальних межах. Фактично, земські управи були в ролі посередників між населенням повіту та Міністерством землеробства через Губернську земську управу. «Тому не беруть участь ні в прибутках, ані в збитках при проведенні операцій. Всі суми, що були отримані для забезпечення цієї потреби, являли собою аванси, за які здійснювалися звіти Контрольній палаті через Губернське земство»²¹.

У кожному повіті передбачалося створення особливої приймальної комісії для розподілу завдань у волостях. Вони визначали терміни та місця прийому худоби на найближчих залізничних станціях або відправних пунктах уповноваженому Міністерства землеробства або представнику інтендантського відомства. Худобу мали здавати «гуртами» по 250–300 голів кожен²². Відділ заготівлі Міністерства землеробства надавав кошти губернському земству на три місяці наперед для реалізації вказаних заходів²³.

Таким чином, була сформована вертикаль органів, що мали опікуватися постачанням худоби та м'яса. Загальне керівництво здійснювала Особлива нарада на чолі з міністром землеробства. Виконавчим органом при нараді був відділ заготівлі продовольства й фуражу для діючих армій. На місцях земські установи здійснювали безпосередню заготівельну та постачальницьку діяльність. При цьому розпорядчим органом земств була нарада голів повітових управ при губернській земській управі. До складу цих нарад також входили земські спеціалісти, зокрема, губернський агроном, ветеринар, завідувач статистичним відділом губернської управи та ін., а також уповноважений Міністерства землеробства. Повітові предводителі дворянства теж могли брати участь, при цьому вони входили до складу таких нарад не у всіх губерніях Росії, а лише в Чернігівській та Смоленській. Зауважмо, що лише в Чернігівській губернії до складу нарад входили й неодмінні члени губернського присутствія. Головував на нараді голова губернської земської управи. Втілювала в життя постанови наради губернська земська управа²⁴. Відтак земські установи Чернігівської губернії прагнули залучити до справи постачання м'яса та худоби для потреб армії якомога ширше коло фахівців та осіб, що мали змогу тим чи іншим чином сприяти якісному здійсненню такої діяльності.

На губернське земство покладали завдання виробити тверді ціни на худобу та м'ясо, а також здійснювати їх реквізицію у разі відмови населення від добровільного продажу. Тверді ціни мали запобігти спекуляції й надмірному їх зростанню. Земства подавали їх на затвердження Особливій нараді з продовольчої справи при Міністерстві землеробства²⁵.

Варто відзначити, що безпосередньому втіленню намічених заходів передувала роз'яснювальна робота земств із населенням губернії. У своїх зверненнях земці висвітлювали загальні підстави дорученого їм постачання армії, пояснювали необхідність співпраці та переваги участі земства у цій справі. Також вони зазначали, яка худоба не підлягала реквізиції (наприклад, робочі воли)²⁶. В такий спосіб земські діячі намагалися інформувати населення, налагоджувати комунікацію для реалізації поставлених державою завдань.

Із метою утримання худоби в межах губернії земства видавали обов'язкові постанови про заборону вивезення й виводу худоби. Варто зазначити, що більшість губерній імперії ввели повну заборону вивезення худоби та м'яса. Чернігівська ж допускала можли-

²⁰ Матеріали по вопросам организации продовольственного дела / под. общ. ред. А. Чайнова. Гл. Ком. Всерос. Земск. союза, Экон. отд. Москва, 1917. Вып. 7. С. 6. *Государственная публичная историческая библиотека России*. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/20047#mode/inspect/page/12/zoom/4>.

²¹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 784. Арк. 133.

²² Матеріали по вопросам организации... С. 9.

²³ Там же. С. 10.

²⁴ Там же. С. 19.

²⁵ Там само. С. 7.

²⁶ Там само. С. 23.

вість вивозу такої продукції «в Москву» за умови надання дозволу губернської земської управи²⁷.

Важливим заходом земства була заборона скуповувати худобу в межах губернії інтендантству, військовому відомству та іншим організаціям. Таке рішення було прийняте для усунення перешкод для повноцінного виконання свого завдання у справі постачанні худоби та м'яса до війська²⁸.

Масштаби земської діяльності в цьому напрямку демонструють дані про кількість надісланої великої рогатої худоби та способи її придбання. Зокрема, за період від 19 квітня по 19 липня 1916 р. губернська управа відправила 2785 голів на суму 235999 крб. Із усієї кількості цієї худоби було придбано 60%, реквізовано – 40%. Необхідність застосування реквізиції була обумовлена обсягом замовлення на худобу. Так, наприклад, у травні військове відомство вимагало відразу 1500 голів²⁹. Поставити таку кількість виявилося неможливо шляхом добровільної закупівлі.

Порядок реквізиції визначила управа спільно з економічною нарадою за участі представників кооперативів. Усього ці установи реквізували 10% худоби, зафіксованої в переписі. Вибір худоби здійснювали агенти управи на місцях і лише «відмічені екземпляри» передавали до реквізиційної комісії. Відбір худоби починали з багатокоровних господарств. Не підлягали реквізиції робочі воли, а також худоба господарств, що мали одну корову³⁰.

Барто наголосити, що земці намагалися врахувати можливості конкретного населеного пункту при виконанні замовлень. Зокрема, траплялися села, де можна було реквізувати лише одну корову. Тому для бідних волостей управа пропонувала вважати не село, а волость господарською одиницею для реквізиції худоби³¹. До того ж, земці прагнули раціонально використовувати наявні ресурси. Наприклад, виснажену худобу, яка належала біженцям, продавали селянам по 2 крб. за пуд живої ваги – її віддавали на викормлювання за умов сплати 35 коп. на день або ж і безкоштовно для того, щоб весною вони повернули її половину (у м'ясі)³².

Таким чином, діяльність земств у справі забезпечення армії худобою та м'ясом була системною. Протягом війни у тісній співпраці з Міністерством землеробства та ВЗС вдалося сформувати дієвий механізм реалізації цього стратегічно важливого завдання. Земства запобігали масовій реквізиції худоби, що була б неминучою в разі покладення цієї справи на військове відомство чи будь-яку іншу організацію, яка не була знайома з місцевими особливостями, потребами населення та господарською спеціалізацією різних частин губернії.

Упродовж війни влада продовжувала звертатися по допомогу до земських установ. Це стосувалося насамперед поставок хліба, фуражу та сіна для потреб війська.

Усе сіно з Остерського повіту скупила організація уповноваженого Головного управління землеустрою й землеробства із заготівлі сіна для потреб армії в Чернігівській губернії³³. Крім Остерського повіту, постачанням сіна й кормових матеріалів для коней у військові активно займалися земства Мглинського та Новгород-Сіверського повітів³⁴.

На прикладі організації цієї діяльності можна простежити низку проблем, які ускладнювали успішну її реалізацію. Зокрема, уповноважений міністерства землеробства не повідомив про надану йому інструкцію ні чернігівського губернатора, ні земських діячів. Це робилося для того, щоб вони не знали, на яких умовах мають співпрацювати з Міністерством землеробства, і головне – чи будуть відшкодовані можливі збитки. Через це всі повітові земства губернії відмовилися бути підрядниками з постачання сіна. Таким чином, усунувши земства від заготівлі сіна, уповноважений створив власну організацію для цієї справи. У більшості випадків це були молоді люди, які не знали місцевих умов і специфіки заготівлі сіна. Тому діяльність таких агентів була вкрай обтяжливою для населення Остерського повіту: вони самовільно здійснювали реквізицію сіна за довільними цінами, а іноді продавали реквізоване сіно в Києві, отримуючи значні прибутки. Крім цього «купували крупні партії неякісного сіна, та псували гарне через невміння поводитися з ним»³⁵.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. С. 24.

²⁹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1224. Арк. 10–11.

³⁰ Там само. Арк. 11 зв.

³¹ Там само. Арк. 14.

³² ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 760. Арк. 46.

³³ Там само. Арк. 46.

³⁴ Там само. Арк. 147.

³⁵ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1220. Арк. 47.

Загалом негативні прояви та протиріччя в організації закупівлі сіна мали місце не стільки через особисту позицію уповноваженого Міністерства землеробства, як із причин неузгодженої діяльності вищих установ загалом. Так, військове відомство самостійно заборонило вивіз сіна з Чернігівської губернії до Києва, де ціни на сіно були дуже високими. При цьому голова Особливої наради ще не затвердив тверді ціни, тому організації, які займалися заготівлею, прагнули купити сіно якомога дешевше.

Враховуючи такі обставини, земства клопоталися про передання їм повноважень із організації постачання сіна для потреб війська. Регуляторна діяльність мала здійснюватися на губернській продовольчій нараді. Відтак земці прагнули, з одного боку, виконати завдання, поставлені державою, а з іншого – зменшити негативні наслідки для місцевого населення.

У значних обсягах земства заготовляли сухарі для армії. Протягом шести місяців 1916 р. губернське земство поставило інтенданству 74000 пудів сухарів (ціною 2 крб. за пуд) – близько 1212 тонн. За добу виготовляли 1000 пудів, отримавши на виконання цього завдання 100000 крб. авансу. Домовленість про подальшу роботу продовжили ще на шість місяців (від 1 квітня по 1 липня 1917 р.)³⁶.

Варто наголосити, що діяльність земств у справі забезпечення армії усім необхідним нерідко зводилася нанівець через корупцію на залізниці. Наприклад, конотопський повітовий справник зазначав: «Всіх випадків порушень службовцями від вищих до нижчих агентів залізниці неможливо перерахувати. Загалом можна сформулювати так: в мирний час завжди брали за подачу вагона від 3 до 5 крб. Тепер же, користуючись воєнним часом, вимагання агентів залізниці перейшло усякі межі»³⁷.

Підтвердженням слів справника є факти із діяльності залізничних агентів. Зокрема, підрядник Конотопського розпорядчого комітету отримав посвідчення про термінове надання дров для військових частин, розміщених у Конотопі. Жодна з установ залізниці не могла добитися надання вагонів для перевезення цього вантажу зі станції Кролевець. П'ять вагонів були надані лише після сплати агенту на станції Кролевець 5 крб. хабаря за вагон. При цьому вагони не прибули в Конотоп – через кілька днів їх знайшли на проміжній станції Алтинівка на запасній колії. Для причіплення їх до потяга необхідно було сплатити скупнику ще по 2 крб. за вагон³⁸. Відтак агенти на залізниці працювали настільки неякісно, що навіть сплата хабаря не завжди гарантувала відповідне перевезення вантажу.

Показово, що хабарі приватних осіб залізничним агентам за подання вагонів, перевантаження та відправку товарів були дуже поширені. Такі порушення заважали перевезенню державних вантажів та виконанню нарядів на вагони від урядових установ.

Через корупцію траплялися й просто анекдотичні випадки. На станції Конотоп у вагоні товарного поїзда в свою частину їхав козак із кобилою. Вагон із козаком із незрозумілих причин виключили зі складу поїзда й поставили далеко на запасній колії. Там козак із кобилою і прожили майже півтора місяці. Харчувався козак завдяки дрібним грабункам господарств місцевих жителів, у яких, окрім городини, зникали й кури. Саме завдяки жителям на залізниці згадали про козака. Свою недостойну діяльність він пояснював безвихіддю та необхідністю чим-небудь харчуватися і годувати кобилу³⁹. Цей випадок демонструє, наскільки слабким був нагляд за вагонами, якими були переповнені станції.

Траплялися випадки, коли давати хабарі змушені були безпосередньо органи місцевого самоврядування. Так, наприклад, делегат Новозибківського земства заявляв, що земство змушене було дати 25 крб. за вагон (всього було 9 вагонів) начальнику станції за перевезення шкіри в Новозибків зі станції Святошино. Крім цього, голова Мглинської земської управи «з документами в руках» заявив про випадки злочинної домовленості залізничних агентів із довіреними особами торговельних фірм. Із його слів випливало, що діяла «шайка штговхачів» – організація, яка мала своїх агентів на всіх залізницях і через підкуп залізничних агентів на проміжних станціях «проштговхувала» вагони до наміченого пункту.

Водночас, крім вказаного угруповання, на залізниці «майже відкрито» діяла особлива організація з представників торговельно-промислових підприємств, що мали на меті спекуляцію. Вони були зацікавлені в затримках, а іноді і швидкому перевезенні «відомого роду товарів»⁴⁰.

³⁶ Там само. Арк. 86–86 зв.

³⁷ Там само. Арк. 48 зв.

³⁸ ДАЧО. Ф. 145 Оп. 2. Спр. 760. Арк. 48–48 зв.

³⁹ Там само. Арк. 48 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 75–77 зв.

Такі реалії не задовольняли земців. Тому на Особливій продовольчій нараді було вирішено встановити місцевий громадський контроль за діями залізничних агентів за посередництва повітових продовольчих нарад.

Варто зазначити, що зі створенням у Чернігівській губернії Особливої продовольчої наради зародився конфлікт губернатора з її представниками. Губернатор М.М. Лавриновський писав листи міністру внутрішніх справ із проханням роз'яснити, як розмежувалися його повноваження й сфера відповідальності з головою Особливої продовольчої наради Н.П. Савицьким. Зі слів губернатора стає зрозумілим ставлення представника держави до місцевого самоврядування, як інституту, що апріорі не викликає довіри: «Савицький, будучи опорою всіх місцевих прогресивних діячів, скористався ст. 12 Положення “Про особливу продовольчу нараду” і сформував вказану нараду майже суцільно з представників “третього елемента” (агрономів, представників кооперативів та земського і міського самоврядування)»⁴¹.

Гостроту конфлікту демонструє те, що М.М. Лавриновський звинувачував земських діячів у спекуляції та різного роду зловживаннях у справі встановлення твердих цін на продовольство й закупівель для армії. Губернатор наголошував, що ціни на зерно та борошно встановлювали, з одного боку, земці, що були у певних випадках землевласниками-продавцями хліба, а з іншого боку – агентами уповноваженого з закупівлі хліба для потреб армії. Ці особи були зацікавлені у високих цінах, оскільки це давало можливість закуповувати товар за добровільними угодами без застосування реквізиції. Як наслідок – тверді ціни були бажаними для всіх згаданих осіб. На думку губернатора, такі ціни не можна було вважати правильними й вигідними для казни⁴².

Взаємовідносини губернатора як представника державної влади в губернії та установ, що з'явилися в ході війни, вказують на зародження певної політичної боротьби та конкуренції за вплив на громадську думку.

Незважаючи на революційні події у лютому 1917 р. та зміну влади, справа забезпечення армії всім необхідним не припинила бути пріоритетною для земств Чернігівської губернії. Заготівельну роботу ускладнювала загальна продовольча криза в країні, викликана затяжною війною та неефективною внутрішньою політикою уряду Росії. В означений період, водночас із підтримкою армії, нагальною стала проблема продовольчого забезпечення населення самої губернії.

Таким чином, земські установи Чернігівської губернії відігравали важливу роль у справі забезпечення армії. Діючи спільно з державними органами, Земгором та ВЗС, земства налагодили постачання до війська різноманітного спорядження, продовольства та фуражу. Протягом війни земські діячі захищали інтереси місцевого населення, виступаючи проти низьких закупівельних цін, реквізиції та інших дій держави, які могли завдати збитків господарствам місцевого населення. Ускладнювали успішну реалізацію земських ініціатив у заготівельній та постачальницькій справі корупція на залізницях, неузгодженість дій між органами державної влади, конфлікти між губернатором та земцями – членами Особливої продовольчої наради. Разом із тим, земства змогли стати дієвою ланкою загальнодержавної системи забезпечення армії, яка не лише виконувала стратегічно важливі завдання підтримки фронту, але й була гарантом відносної соціально-економічної стабільності в губернії.

References

Bezuhla, O. (2002). *Diyalnist Chernihivskoho hubernskoho zemstva v skladi Vserosiyskoho zemskoho soyuzu (1914–1918)* [Activities of the Chernihiv provincial zemstvo as part of the All-Russian Zemstvo Union]. *Istorychna nauka: problemy rozvytku – Historical science: problems of development*. Luhansk, Ukraine.

Bezuhla, O. (2002). *Humanitarna diyalnist Chernihivskoho hubernskoho zemstva v 1914–1918 rr.* [Humanitarian activity of the Chernihiv provincial zemstvo in 1914–1918]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetuimeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University*. Chernihiv, Ukraine.

Donik, O. (2014). *Vserosiyskiy zemskiy soyuz v Ukrayini: struktura, napryamy ta rezultaty diyalnosti* [All-Russian Zemstvo Union in Ukraine: structure, directions and results of activity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, Ukraine.

Golovin, A., Kovalev, S. (2014). *Normativnoe regulirovanie prodovolstvennogo obespecheniya armii i naseleniya Rossii v gody Pervoy mirovoj vojny* [Normative regulation of food supply for the army and the population of Russia during the First World War]. *Izvestiya Tulskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Tula State University*. Tula, Russia.

Koval, T. (2014). *Hromadski orhanizatsiyi u zabezpechenni potreb frontu v roky Pershoyi svitovoyi viyny (na prykladi viyskovo-promyslovykh komitetiv)* [Public organizations in meeting the needs of the

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 77.

front during the First World War (on the example of military-industrial committees)]. *Persha svitova vyna y Ukraina (do 100-richchya pochatku Velikoyi viyni) – World War I and Ukraine (to the 100th anniversary of the beginning of the Great War)*. Kyiv–Cherkasy, Ukraine.

Kovalenko, O., Rakhno, O. (2018). Chernihivshchyna v roky Pershoi svitovoi viiny [Chernihiv region at the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. Chernihiv, Ukraine.

Petrovska, J. (2014). Diyalnist zemskikh ustanov Chernihivskoyi huberniyi z prodovolchoho zabezpechennya naselennya v roky Pershoi svitovoi viyny [Activities of Chernihiv province zemstvo establishments in food providing of the population during the First World War]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University*. Chernihiv, Ukraine.

Rakhno, O. (2011). Chernihivske huberske zemstvo u 1914–1919 rr. [Chernihiv provincial zemstvo in 1914–1919]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.G. Shevchenka – Bulletin of T.G. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University*. Chernihiv, Ukraine.

Valyaev, Ya., Ganzhov, E., Moshkin, A. (2017). Sistema prodovolstvennogo snabzheniya rossijskoy armii v gody Pervoy mirovoj vojny (avgust 1914 g. – fevral 1917 g.) [The food supply system of the Russian army during the First World War (August 1914 – February 1917)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta – Scientific bulletin of Belgorod State University*. Belgorod, Russia.

Немченко Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Nemchenko Oleksandr S. – post-graduate student of Department of History of Ukraine, Archeology and Local History of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: alexnem28@gmail.com

ACTIVITIES OF ZEMSTVO ESTABLISHMENTS IN CHERNIHIV PROVINCE IN PROVIDING THE ARMY WITH FOOD, FODDER AND EQUIPMENT DURING THE FIRST WORLD WAR

The purpose of the publication is to find out the contribution of zemstvo institutions of the Chernihiv province to providing the army with food, fodder and equipment during the First World War. Research methods are selected in accordance with the purpose. Principles of historicism, objectivity and systematicity, general scientific methods of description and analysis were used. The scientific novelty lies in the fact that information introduced into scientific circulation helps significantly supplement the history of zemstvos with new points to comprehend the features of their activities during the First World War. Conclusions. Zemstvo institutions of the Chernihiv province played an essential role in providing for the army. Thanks to cooperation with public authorities and the All-Russian Zemstvo Union, zemstvos supplied various equipment, food and feed. During the war, zemstvo people continued to act in the interests of the local population, opposed low purchase prices, requisitions, and other state initiatives that could negatively affect the province's economic situation. At the same time, procurement operations and further delivery of products were complicated by poor communication between government authorities, corruption on the roads, conflict situations between the governor and zemstvo officials, members of the Special Extraordinary Meeting. However, despite all the imperfection of the conditions of activity, zemstvos managed to become an influential institution in the system of providing for the army, which managed to combine the successful implementation of the strategic tasks of supporting the troops and the preservation of relative social and economic stability in the province. Further study of the local specifics of zemstvo initiatives during the First World War will contribute to the formation of a scientific picture of the multi-vector activities of local zemstvo governments and its results.

Key words: World War I, Chernihiv province, zemstvo, All-Russian Zemstvo Union, supplies for the army.

Дата подання: 1 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Немченко, О. Діяльність земських установ Чернігівської губернії у сфері забезпечення армії продовольством, фуражем та спорядженням у роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.5804236.

Цитування за стандартом APA

Nemchenko, O. (2021). Diyalnist zemskykh ustanov Chernihivskoi huberniyi u sferi zabezpechennia armii prodovolstvom, furazhem ta sporiadzhenniam u roky Pershoi svitovoi viiny [Activities of Zemstvo Establishments in Chernihiv Province in providing the army with food, fodder and equipment during the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 81–88. DOI: 10.5281/zenodo.5804236.